

מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה ע"ש הנשיא חיים הרצוג

דבר האוצרת: ד"ר תמר קטקו¹

מוזיאון משמש בעידן המודרני סוג של תחליף להיכלות זיכרון וריטואלים של מורשת והידוק זהויות התרבותיות. בכל מה שנוגע לחותם שהותירו היהודים במלחמת העולם השנייה בהקשרים אלה, רבים המוזיאונים שבחרו לייצגם באמצעות סיפור ההשמדה ופחות באמצעות הלחימה. מתוך מחקר, עולה בין היתר, דפוס תודעתי המקובע זה דורי דורות במעגל הלאומי והבינלאומי לגבי תכונות אב-טיפוסיות "יהודיות", שנטוע עמוק כתפישת עולם: אדם יהודי אינו מתאפיין בדרך כלל בכישוריו הפיזיים, הלוחמניים והאקטיביים אלא יותר בסגולותיו הרוחניים וההגותיים, כמי שמוכשר בנשיאת ספרים, אומנות, גלגול כספים ולחיצות קולמוס.

מלחמת העולם השנייה טלטלה את העם היהודי ואת האנושות כולה במפץ אידיאולוגי, אנושי, מדעי, אקולוגי וטריטוריאלי שלא היה כדוגמתו. המלחמה שהתחוללה בין 1939 ל-1945 גבתה מחירים כבדים שחורצים גורלות אנושיים ומהלכים מדיניים עד היום. בעוד צבאות העולם נלחמו על כיבוש שטחים ותפיסות עולם, תוך הכחדתן של כלל האמונות הגלובליות האחרות, כל מי שזוהה כיהודי - נלחם על עצם קיומו. החולייה החלשה הזו בשרשרת הנרטיבים של מלחמת העולם השנייה מסמלת בתודעה ההיסטורית הקולקטיבית הקשרים פאסיביים ותבוסתניים. הנתונים אודות התנדבותם והתגייסותם של נשים וגברים יהודים לשירות מבצעי בכל צבאות העולם, למאבק בתנועות מרד והתקוממות, ולפעילות במחתרות, אינם כלולים בנרטיב הישראלי והבינלאומי ואינם תופסים את מקומם הראוי. זו התכלית: להיחשף לסיפור שנותר מחוץ למסגרת הלמידה והמחקר, יהיו הסיבות אשר יהיו, לייצור גשר על מים סוערים של ניכור וביטול השייכות – להשיב למורשת את חשיבותה, להיות "גפרור שמצית מחדש לבבות" ולחולל שינוי תודעתי.²

מיליון וחצי לוחמות ולוחמים יהודים השתתפו במלחמת העולם השנייה בכל המערכות. בכל הקרבות. בכל החיילות. הם הצטרפו לכל זירה שבה נדרש מאבק, עוז רוח ואומץ לב: באוויר, ביבשה ובים; ביערות, תחת אש, בשטח האויב; בגטאות ובמחנות השמדה כנגד כל הסיכויים. צעירים וצעירות, נאמנים למדינותיהם אך גם לשייכותם הלאומית, שהתייצבו מיד בכל עמדת גיוס, ותרמו את חלקם למיגור גרמניה הנאצית ושותפותיה ואף הקריבו את חייהם. יותר מרבע מיליון מהם נפלו. חשוב לציין כ-150,000 נשים יהודיות, רובן עלמות צעירות בגילאים 17 - 25 שהתנדבו והתגייסו לכל המסגרות הצבאיות, הפרטיזניות והמחתרתיות, ומילאו באומץ לב כל תפקיד שהוטל עליהן, באוויר, ביבשה ובים, ביערות ובמחילות מסתור, בפעולות נועזות בשטח האויב, בתחום המודיעין והטכנולוגיה, באופן גלוי וסמוי.³

כלל אוכלוסיית היהודים בעולם, מנתה פחות מעשרה מיליון לאחר השמדתם של שישה מיליון ופגיעה ברבים אחרים במהלך מלחמת העולם השנייה. סביר להניח שאך כמחצית מהם נותרו כשרים ללחימה (פחות מחמישה מיליון). השאר, מגיל ארבעים וחמש ומעלה, קשישים, נשים, חולים, בני נוער וטף, נותרו בעורף וסייעו ככל שניתן למאמץ המלחמתי. אם מיליון וחצי השתתפו בלחימה – משמע כשליש! אין לנתון

¹ ד"ר תמר קטקו, אוצרת המוזיאון, שותפה להקמתו וייסודו, חברת הנהלה ואחראית על ציר התוכן, פריטי התצוגות ומאפייניו. מרצה בכירה, עוסקת בעיצוב תודעת הזיכרון, אתיקה, פילוסופיה של ההיסטוריה והחינוך, חקר מלחמת העולם השנייה והחינוך הנאצי; יוצרת סרטי תעודה בערוצי טלוויזיה שונים, ואחראית על תוכנית הכשרה להוראת מדעי הרוח בבתי ספר על יסודיים, במכללת סמינר הקיבוצים.

² ראו כמה מאמרים שפרסמתי בנושא: קטקו, ת' (2021). "אתיקה של מורה להיסטוריה". נווה, א' וטל, נ' (עורכים) *חינוך היסטורי: זירות וזיקות*. תל אביב: מופ"ת והקיבוץ המאוחד – קו אדום, 83 – 107; קטקו, ת' (2017). "חומר למחשבה, חומר למבחן: התגייסות היהודים במלחמת העולם השנייה". גבע, ש' (עורכת) *השואה: שעת חינוך-קובץ מאמרים בנושא הוראת השואה*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד וסמינר הקיבוצים, 211 – 233.

Ketko, T. (2024). "The German-Jews' Identity and Reactions to the Nazi Policy." *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal* 15(1+2): 77 – 99; Ketko, T. (2017). "Not victims: the image of Jews in World War II." *Jewish Culture and History* (18)2: 274-290.

³ קטקו, ת' (2021). "עשויות ללא חת: נשים יהודיות במלחמת העולם השנייה". *יסודות* (34): 73 – 83.

זה אח ורע בשום מסגרת לאומית ומדינית אחרת. יש לציין גם את מתנדבי ומתנדבות היישוב שהיה תחת המנדט הבריטי במלחמת העולם השנייה, שהצטרפו למאות אלפי אחיהם בכל צבאות העולם, בעיקר במערכות בצפון אפריקה ובאירופה, תוך שהם "מתעלמים מהספר הלבן" ועמדתה האנטי-ציונית של בריטניה. הם שבו מהחזית, לאחר שחוו את אימת הקרבות, פגשו את השורדים והעקורים, והושיטו להם יד במדים שנשארו את תג הבריגדה היהודית וחילות נוספים. הם סייעו להבריח אותם כמעפילים, העלו אותם, בדרך לא דרך, לארץ ישראל ונטעו בהם תקווה והגשמה. כאן המקום להשלים עוד פרק בסיפור הקמתה של מדינת ישראל: היו אלה לוחמי בריגדה ויחידות בריטיות צבאיות נוספות ששבו מהחזיתות והניחו יסודות להקמתו של כוח צבאי מקצועי ומאורגן יותר, על בסיס ניסיון שצברו במהלך הלחימה העולמית. רובם השתתפו במלחמת העצמאות, בתקיפה, פריצת דרכים, תובלה והדיפתם של כל מי שסירבו להכיר בהכרזתה של מדינת ישראל. הם הניחו תשתית להקמתו של צה"ל על כל זרועותיו, והפכו את הפלוגות הנועזות שפעלו עד כה בנפרד ל"צבא המדינה". מה שצברו במלחמה על העולם - הוכיחו בלחימה על הבית.

תכני המוזיאון והדגשיו ממלאים את חובתנו ההיסטורית והמוסרית לאלה שחרפו נפשם ונפשן ולא לה שנתרו כדי לשמר את הסיפור המלא של ההתנגדות היהודית במלחמת העולם השנייה: נזכור את הלוחמת היהודייה בשנות נעוריה שנאבקה ללא כניעה, את הלוחם היהודי שתפס פיקוד, הפרטיזן שהסתער, הצנחנית שלא שבה, הטייס, הקברניט, התותחן, הנהגת, הרופא והאחות, אנשי הנדסה ותובלה, אנשי ונשות צללים ומחתרות, ושריונרים שדהרו קדימה בכל חזית. לצד פני קורבנות השואה שהושיטו יד נואשת בין גדרות התיל וקיוו לישועה, עלינו להציג גם את פניהם של אלה שהניפו אגרוף ואחזו בנשק, ועשו את הבלתי נתפס להציל כל מי שאפשר. המוזיאון מנציח את גבורתם וגבורתן באשר הם, ואת המערכות הנלוות לכל תיעוד, באמצעות סיפורם האישי המוצג באמצעים טכנולוגיים ייחודיים ועל בסיס נתוני מחקר היסטורי. הם משתקפים בעיני המבקרים והמבקרות בבואם ובצאתם, כלפיך בוער, כדגל מונף.

עקרונות יסוד למבנה ולמסלולי התצוגות

העומדים בראשות המוזיאון, היו"ר, אלוף (מיל) חיים ארז, המנכ"ל, תא"ל (מיל) צביקה קן-תור, מייסדי המוזיאון, חברי וחברות ההנהלה, המועצה הציבורית, והצוות התכני והמנהלי, בתמיכתה של משפחת הרצוג, ממשלת ישראל ותורמים נוספים במהלך 25 השנים מאז הנחת אבן הפינה, הפכו את החזון הנרקם למציאות. בניין המוזיאון וחלוקת מרחבי התצוגות מותאם לרעיון המכונן שראיתי בעיני רוחי: החלק שעוסק במלחמת העולם השנייה משנת 1939 עד 1945 בנוי מתחת לפני השטח, כדי להטמיע את המסר בדבר היות מלחמה זו, שואה ולחימה גם יחד, שורשי צמיחה, התהוות והגשמה בבחינת "דע מאין באת ולאן מועדות פניך". ההליכה למפלס התחתון נעשית במסלול ספיראלי ש"שואב" אותנו בתחילת המסע למטה. החלק שעוסק בהתנדבות היישוב בארץ ישראל, התקומה, מלחמת העצמאות והקמת צה"ל משנת 1939 עד 1949, "מניף" אותנו חזרה כלפי מעלה ומשרטט ציר תנועה לסיפור המוזיאון: מלחימה בינלאומית ועברית ללחימה יהודית, ומלחימה יהודית, שוב ללחימה עברית במדינה עצמאית. זה האגף האחרון שממנו עולים חזרה לכניסה, לנוף ארצישראלי ולגן מיוחד שמתהדר בצמחים שנבחרו לייצג את צבעי המלחמה והתקומה, העוטפים את המוזיאון, ומשתלבים היטב בנוף הפנורמי המרהיב שנראה מגג בניינו.

מסלול הביקור מתחיל ממרחב המעוצב כ"מעלית זמן" שבאמצעי מולטימדיה משולבים נותנים מבוא אפיזודי וחוויתי לתכני המוזיאון ויעדיו, ותחושה של "ירידה" לתוך המלחמה. משם צועדים במסדרון המתעקל בספירלות סביב מיצג שמבטא "הוריקן" משטרי וצבאי, שתוקף את העולם כולו במלחמת העולם השנייה ומשנה את סדריו. מהלך הירידה מלווה בצללי לוחמות ולוחמים המשתקפים משני הצדדים ונותנים תחושה של הצטרפות לגיוס עד שמגיעים למעבר הדמיה של "פולין הכבושה". מכאן ממשיכים במסלול רצוף, מובנה ולכוד של חמישה אגפים בחלוקה לפי חזיתות וצבאות, ובהתאמה לציירי הזמן: הראשון - השנים הראשונות מ-1939 עד 1941 ולחלקה של בריטניה ובעלות בריתה; השני - חזית ברית המועצות מ-1941 עד 1945; השלישי - חזית ארצות הברית מ-1941 עד 1945; הרביעי, שאליו מגיעים דרך "פרצה" משוחזרת בחומת גטו - לחימה במסגרת הפרטיזנים, המחותרות וארגוני ההתקוממות בגטאות ובמחנות ההשמדה; החמישי - התנדבות היישוב בארץ ישראל לצבא הבריטי, תרומתם למלחמת העצמאות, להקמת המדינה וצה"ל בשנים 1939-1949.

כל אגף מעוצב ומתופאר במאפייני אזור הלחימה של המערכות והדמויות המוצגות בו. כל תצוגה כוללת מסכים גדולים שבהם מוקרנים סיפורים אישיים ומיוחדים על לוחמות ולוחמים נבחרים, מפות ומסכי מידע אינטראקטיביים, דיורמות, עמדות גנריות ומוצגים רלוונטיים לאגף, ופריטים מקוריים המשויכים לכמה מהדמויות. ביציאה ממסלול התצוגות פוגשים בשני מקורות הנושאים אותה כותרת: האחד, הוא ציטוט

משירו של מרדכי זעירא (לוחם בריגדה, 1944), מתוך שירו "הודיה": "וְשִׁיר נְמַתָּ כְּפִי, הוּא שִׁיר הַהוֹדֵיָה, לְהַשְׁמִיעוֹ הַרְסָק, הַרְסָק מְגֻבֹלוֹתֵיךְ. וְעַתָּה נָשׁוּב, אֶרְצִי, שְׂבָעִי גְעֻגוּעִים, צְמָאִים לְחֻמָּתְךָ, לְשִׁפְע טוֹבוֹתֵיךְ. יִחְזַר לִךְ אֶזְ שִׁיר מְלֵב בְּנִים גָּאִים, וְטוֹב יִהְיֶה לְצַעֵד בְּרַחְבֵי שְׂדוֹתֵיךְ". השני, הוא מסמך מקורי - "תפילת הודיה", לכבוד שובם של הלוחמים בתום המלחמה בשנת 1945, שנוסחה על ידי הרבנים הראשיים של היישוב, הרב אייזיק הלוי הרצוג, והרב בן ציון עוזיאל. סמיכותם זה לצד זה מעוררת השראה ומהווה אקורד סיום לביקור במוזיאון, והן למסלול ההנצחה של הנשיא חיים הרצוג, בו שילבתי במרחבי התצוגות תחנות מסיפורו האישי. הרעיון היה להראות הלימה בין מסע חייו האישי לבין הציר המקשר של המוזיאון, ולשזור אותו תוך כדי התהליך החווייתי מאגף לאגף. תחילתו, במיצג זכוכית המוצב בכניסה, שבפאתו האחת נראה כקצין במדים בריטיים, ובפאתו השנייה כנשיאה השישי של מדינת ישראל, "מלוחם יהודי – ללוחם עברי", בהמשך, הוא מוצג באחד מהסרטונים התיזודיים שמוקרנים באגף הראשון בליווי פריטים אישיים, ובסיום המסלול, במיצג המסיים שבאגף החמישי.

אולם התערוכות המתחלפות – תערוכה לכבוד פתיחת המוזיאון

לכבוד פתיחת המוזיאון לקהל הרחב, אצרתי תערוכה מיוחדת שעוסקת בהיבטים אחרים של הלחימה, תחת הכותרת: "מלחמת העולם השנייה בעיניים אומנותיות". לבחון את מלחמת העולם השנייה בפרספקטיבה רכה, אנושית ופואטית הייתה עבורי משימה מאתגרת בעיקר נוכח תוצאותיה והשלכותיה עד היום הזה. אין מדובר רק בלוחמות או לוחמים שתיעדו את חוויותיהם באיור או בצילום במהלכה, בחזית או בעורף, ובמי שבחרו לצייר את מראות המלחמה בחזיתות השונות שנים אחר כך; אלא ביכולת למצוא בזירות של הרס, מוות, אכזריות והחלטות של הישרדות או הקרבה, מקום גם למבע אינטימי, לרגש מתפרץ, לטלטלה בין ייאוש לתקווה, שהביאה את הלוחמות והלוחמים לצייר, לחבר שיר, לצלם או לייבש פרחים בשדות הקרב. בתערוכת פתיחה זו מוצגות כמה מיצירותיהם ודרכן ניתן להתרשם מפרופיל החייל או החיילת שלא איבדו את היכולת לחלום ולייצור, למרות הכול ואף על פי כן. המסר העיקרי הוא ששפת האומנות היא לא רק טיפולית המעניקה אחיזה בחיים, כי גם סוג של צוואה ורצון עמוק להשאיר חותם, זיכרון צרוב ביומן כיס, על דף תלוש או במחברת דהויה. זה עוד ביטוי מובהק לייחודו של החוט המקשר בין הדמויות המוצגות במוזיאון: סיפורים אישיים ומיוחדים שנבחרו לא רק בהקשר היהודי, אלא גם בהקשרים גלובליים וערכיים. הייתה זו מלחמה של צעירים וצעירות מוכשרים, עם נפש סוערת ויצירתית, כישורים ויכולות, בעלי תוכניות לעתיד, אך יחד עם זאת ידעו להתמסר, ולהראות נכונות לקטוע הכול, להתנדב ולהתגייס למאמץ המלחמתי.

מה באולם?

תצוגות קבועות

קיר נתונים וסרגל כרונולוגי של מהלך המלחמה בכל שלביה, בכל החזיתות; תצוגת מידע דיגיטלית שמוצגת על מסך בהתאם לתכנים באגפי המוזיאון; תצוגת "הפרחים של בריגדיר קיש" אותם אסף וייבש במחברות הצבאיות שהיו לו במהלך שירותו בזירת צפון אפריקה, תחת פיקודו של גנרל מונטגומרי. סריקה, תמלול וביצוע: רועי קן-תור; ציורי שמן של האמן קובי לפיד, שמנציח עשרות מערכות במלחמת העולם השנייה, מתוכן נבחרו חמש: צבא ארצות הברית בחזית האוקיינוס השקט; חזית ברית המועצות – קרב קורסק; חזית הבלקן – גשר גורגופוטמוס; צפון אפריקה - חיילות ה- ATS מתנדבות היישוב בצבא הבריטי.

תצוגות מתחלפות

הרעיון המרכזי הוא להציג חיילים וחיילות שהמשיכו לתת ביטוי לכישורי היצירה שלהם בכל תחום בשנות שרותם במלחמת העולם השנייה, כגון, חנה סנש – צילומים נדירים ממצלמתה האישית, שפותחו לראשונה, ציונה תג'ר – איורים מחוויותיה כחיילת בצבא הבריטי, ארקדי תימור ואלכסנדר בוגן – שאיירו רגעים של אחוות לוחמים ופרטיזנים בשדות הקרב, ואמנים שהקדישו את יצירותיהם ללוחמים יהודים ולאירועים בחזיתות השונות וביישוב בארץ ישראל, כגון ארתור שיק – במבחר רפרודוקציות שמסמלות את הגבורה והלחימה היהודית במבט בינלאומי וישראלי, וקובי לפיד – שמנציח בשמן קרבות מפנה ועוצמה מלחמתית.